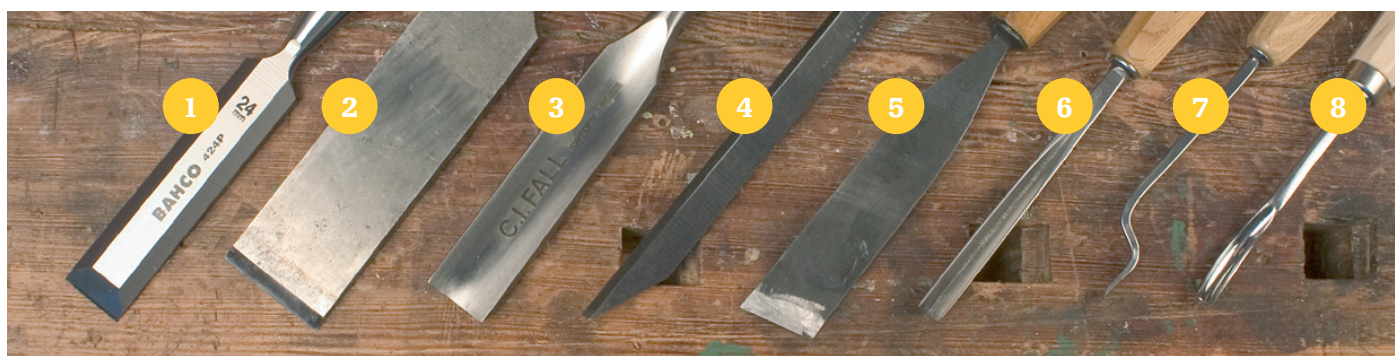

Slöjdforum testar – STÄMJÄRN Järn för trä

Den som vill ge sig på lite mer avancerade träjobb behöver några stämjärn. Slöjdforum har provat stämjärn av fem kända fabriker.

Stämjärn är en av snickarvärldens klassiker, redan de gamla egyptierna hade sådana. De är i princip enkla saker, en vinkelställd egg i ena änden och ett handtag i den andra. Försänkningar för gångjärn i skåp och skrin, infällningar av lås i dörrar och lock är vanliga jobb. De kan användas

till att göra runda hål fyrkantiga och båtbyggare använder dem till att ta ut uttag i spant och skott. Stämjärn ingår i en större familj med verktyg som ibland med ett gemensamt namn brukar kallas för huggjärn. Flera typer finns.

1. Moderna stämjärn. De stämjärn som nu säljs är ganska smäckra saker med fasade kanter. Bladen är oftast mellan 13 och 18 cm långa. Förr tillverkades både kortare och längre. De stora tillverkarna har omkring 15 olika bredder på sina stämjärn. En husbehovssnickare behöver bara tre fyra stycken. Visar det sig att man ideligen ska göra många moment med samma dimension då kan det vara värt att skaffa denna.

2. Timmermansjärn. Tidigare var också en kraftigare variant av stämjärnet med rektangulärt tvärsnitt ganska vanlig. Den kallades timmermansjärn och tål att snickaren bänder kraftigare. Några kontinentala och brittiska tillverkare tillverkar fortfarande denna typ av järn.

3. Stämjärnsskölp har böjda egg och används exempelvis för att gröpa ur skålar. De är raka, ganska kraftiga och tål att man bänder något med dem.

4. Lockbettel, namnet härrör från tyskans loch = hål och beitel = mejsel.

Det är en smal och mycket kraftig variant på stämjärnet med smal egg. Eggen ligger på järnets kortsida. En lockbettel är bra att ha till djupa smala hål.

5 – 8. Bildhuggarjärn används för skulptering och träsnideri. Ovärderliga för den som vill göra en snidad namnbricka till båten. De finns i en mängd olika former, en del fabrikat har 200 varianter. De är nättare och vekare än de andra järnen och bör därför inte bändas. På bilden, en stor snedlöpare, en getfot, ett hundben och en liten skedformad skölp.

Ett stämjärn kan hållas med båda händerna och pressas framåt för hand. Eller också håller man det med ena handen och slår på handtagsändan med andra handen eller med ett verktyg. De moderna plasthandtagen håller i regel för att man slår på dem med hammare. Men den som vill hålla dem snygga använder klubba av trä eller plast. På handtag av trä bör man endast slå med klubba. Handtag i trä är oftast behagligare att hålla i, särskilt när det är kallt eller varmt.

Det är lustigt nog stora skillnader i Europa på vilka typer av handtag som snickare och hobbyfolk föredrar. I exempelvis Sverige och i England är plast populärast, i Tyskland och Frankrike trä.

Kolla och känn efter!

Alla tillverkare med självaktning håller naturligtvis sina egna stämjärn för de bästa. Men sannolikt är det små, för att inte säga, försumbara skillnader i stålqualitet. Ska man i dag köpa stämjärn från de kända märkena så kan man titta på följande:

Framför allt bör skaftet på stämjärnet ligga väl i handen. Men det är inte betydelsefullt att man gillar utseendet. Hobbysnickaren använder inte sällan stämjärn i situationer där han eller hon jobbar på toppen av sin förmåga. Då är det viktigt att man trivs med sitt verktyg så att det bidrar till ett gott självförtroende inför svåra arbetsmoment. Så granska noga och försök känna efter!

Vi har mätt omkretsen på det tjockaste partiet där handen omsluter handtaget på ett 25 mm brett järn. Sifferorna redovisas i tabellerna. Som synes skiljer det några millimeter mellan det grövsta och det finaste. Det märks om man har små händer.

En annan viktig detalj är eggens undersida. Ju blankare och slätare den är desto lättare är det att få eggen riktigt vass. Vi har graderat de provade stämjärnen i en skala 1–4 stjärnor där fyra är bäst. Det finns stämjärn till lågpris i handeln där finishen är riktigt dålig.

Ofta säljs stämjärn med en liten plasthylsa som skyddar eggen när den hänger i butiken. Slarva inte bort den! Den skyddar eggen även senare om stämjärnet tvingas samsas med andra verktyg längst ner i verktygslådan. Allt fler stämjärn säljs med ett praktiskt hölster som gör att de kan bäras som en slidkniv i bältet. Inte dumt för den mobile snickaren!

Lite handtags- och järnhistoria

1. Vedbodvarianten

Förr såldes många stämjärn utan skaft och snickaren fick själv tillverka och sätta dit ett. Denna typ med rundat rektangulärt tvärsnitt var vanlig och inte heller så dum. Rätt monterat känner handen vilket vinkel eggen har.

2. Svarvade trähandtag

När industrin började förse stämjärnen med svarvade handtag såg de i regel ut så här. De ligger ganska bra i handen, men man känner inte eggens läge. Lägg märke till förstärkningarna i form av metallringar upp till och ned till. En tidigare ägare har pietetslöst nog borrar ett upphängningshål i detta vackra handtag i masurbjörk.

3. Tidiga plasthandtag

De första plasthandtagen anslöt sig till den form som de svarvade trähandtagen hade. Man gav dock handtagen ett ovallt tvärsnitt så att handen kan känna eggvinkeln. Detta röda handtag är en klassiker som Bahco fick med köpet av den gamla ärvördiga E. A. Berg i Eskilstuna. Nu säljs handtaget bara i Danmark och Schweiz.

4. Kontinentala trähandtag

Många snickare på kontinenten vill ha träskaft på stämjärnen.

Det här sitter på en serie vackra stämjärn som Stanley tillverkade i en fransk fabrik fram till mitten av 1990-talet. Bahco tillverkar också liknande handtag för Europamarknaden.

5. Bekväma homogena plasthandtag

Man ser inte längre några an tydningar till det svarvade trähandtagets former. Anpassningen till handen och rationell gjuteteknik är huvudsaken. Här är ett handtag till en serie stämjärn som tillverkades av Sandvik/Bahco fram till 1994. Bekvämt men kanske lite uttrycksöst. Vi har sett formen senare återkomma på flera lågprisstämjärn.

6. Bekväma trähandtag

Genom en raffinerad bearbetningsteknik gör man nu trähandtag med ovallt eller rundat rektangulärt tvärsnitt. Vi är på ett sätt tillbaka där vi började, cirkeln är sluten. Detta vackra handtag kommer från C.I. Fall som är ett klassiskt Eskilstunaföretag som fyllde 100 år 1994 och som alltså är i samma familjs ägo.

7. Ergonomiska handtag

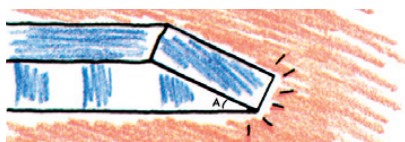

Ett handtag som har utformats vetenskapligt av ergonomisk expertis tillsammans med användare. Handtag ur Bahcos välkända Ergo-serie. En blandning av hårda och mjuka partier ger en kombination av komfort och stabilitet. ▶

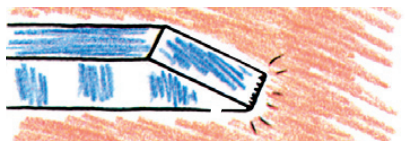
Slipa järnen

Järn ska vara riktigt vassa, det är då de är roliga att jobba med. Det är också säkrare att jobba med vassa verktyg än med slöa. Ett vasst verktyg skär där det ska, ett slött slinter lätt och kan då ställa till skada. Stämjärn ska alltså inte användas till att öppna målarfärgsburkar eller för att dra åt skruv!!!!

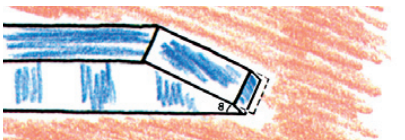
Det här är ett vasst stämjärn, 20° är en bra vinkel för stämjärn

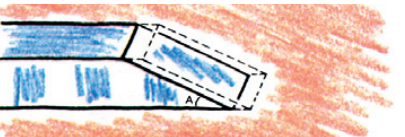
Snart blir eggen sliten och slö, ta fram brynen!

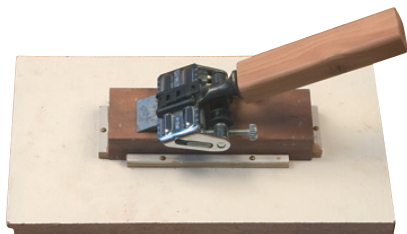
Efter bryning så blir eggen åter vass men eggvinkeln har blivit större.

Några gången kan en egg brynas men till sist måste den slipas om. Material bortförs då så att eggvinkeln åter blir den ursprungliga.

Vi har med gott resultat prövat ett fiffigt bryningsstöd från Stanley. Det hjälper till att ställa in och hålla rätt vinkel under bryningen. Det kostar cirka 140 kronor.

Provade stämjärn

Bahco 414

Den klasiska tillverkaren av stämjärn är Bahco. Tidigare smiddes stämjärnen i Enköping och skaftades i Bollnäs. Nu tillverkas de i Spanien. Här och var kan man ännu hitta stämjärn med det karminröda skaftet med en haj. De återfinns på de inledande bilderna med olika handtag. Typen har hängt med i säkert 60 år men är på väg ut ur sortimentet för svenska marknaden. Nu satsar man på tre serier med modernt utformade plasthandtag. Köps de ett och ett kommer de i praktiskt hölster som kan hängas i bältet.

Den enklaste serien, 414, är tänkt för yrkesfolk som använder stämjärn i jobbet men inte har dem ständigt i händerna, typ elektriker och rörmokare. Serien har orange homogena plasthandtag och är den enda med hål för upphängning på väggen. Handtagens historia redovisas på föregående uppslag.

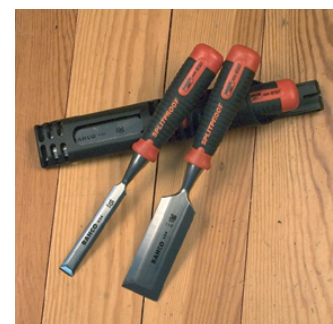
- + hål för upphängning
- + hölster
- + lågt pris
- inga särskilda

Bahco 424 P

Mellanserien, 424 P har tvåkomponentshandtag med mjuka partier. De är tänkta för folk som har dem så pass ofta i händerna att de har glädje av det mjuka skaftet såsom exempelvis byggnadssnickare och båtbyggare. Övergången mellan järn och handtag är ganska slät. Serien tillverkas i inte mindre än 20 olika bredder mellan 4 och 40 mm. Handtagen finns också på en serie stämjärnsskölar.

- + finns i många bredder
- + hölster
- inga särskilda.

Bahco 434

Bahcos lyxserie heter 434 och ingår i Bahcos välkända Ergo-serie som har utformats vetenskapligt av ergonomisk expertis tillsammans med användare. Övergången mellan järn och handtag är mer markerad än på 424 P-serien men i övrigt är handtagen rätt lika. Den stora skillnaden är att bladet är polerat och kanterna avrundade. Sammantaget är dessa stämjärn mycket behagliga för händerna.

- + polerat blad med hög finish
- + hölster
- inga särskilda

Stanley

Ute i stora världen säljer Stanley många varianter av stämjärn. I USA är bladen kortare och på den engelska marknaden kan man välja mellan tre olika varianter av handtag. Här i landet säljer verktygsgrossisten Luna en serie med svartgula tvåkomponentshandtag. Serien kallas DynaGrip och har en särpräglad form med en uttalad midja en bit ner på handtaget och en mjuk övergång till bladet. Inte så dumt, vissa arbetsställningar blir mycket bekväma utan att det hindrar andra. Bryter man loss ett hänge på butiksförpackningen blir den ett utmärkt eggskydd.

- + **enda järnet med slagyta av metall**
- + **förpackningen kan bli eggskydd**
- **ett av våra provjärn har en sned egg**

Miki

Miki är ett verktygsmärke i en mellanprisklass som verktygsgrossisten Luna har tagit fram. Namnet och många av produkterna kommer från den japanska staden Miki som har en lång tradition som stål- och smedstad. Ur förpackningen kan ett litet eggskydd lösgöras.

- + **lågt pris**
- **inga särskilda**

Plasthandtag

Trähandtag

C.I. Fall

113-åriga C.I. Fall i Eskilstuna är en liten tillverkare som upprätthåller stadens stolta traditioner som "smedstad". C.I. Fall tillverkar också skölpar och lockbettlar. Metalldelen till stämjärnen köps numera in men skölparna och lockbettlarna smider man alltså själva. C.I. Fall har två typer av handtag. Den ena är en plastvariant av mer ordinarie slag (som är väl grovt för små händer). Det andra handtaget är däremot en riktig "höjdare". Det har ett lätt rundat rektangulärt tvärsnitt. Handtagen är inte bara behagliga att jobba med, vi tycker också att de är vackra att se på med sin bruna färg och sina mässingsfärgade metallförstärkningar. C.I. Falls stämjärn säljs nu med ett hölster som på baksidan har ett litet bryne!

- Plasthandtag**
- + **hölster med bryne**
- **väl grova handtag**

- Trähandtag**
- + **lätt**
- + **hölster med bryne**
- **inga egentliga**

Kirschen

I de tyskägda Bauhausvaruhusen kan man erfara en fläkt från det kontinentala Europa. Här säljs nu järn med träskافت från den tyska tillverkaren Kirschen. Bortsett från lackskiktet, som vi tycker kändes för tjockt, så blev dessa stämjärn våra stora favoriter. Alla andra järn bör få sig en omgång med brynet innan de börjar användas, men dessa är riktigt vassa från början. Den spegelblanka baksidan underlättar också framtida omslipningar till kanonskarpa. Dessutom har de en trevlig finess som de är ensamma om: handtagens storlek är anpassade till järnens bredd. Det underlättar "finlir" med små järn och ger utrymme för krafttag med stora.

- + **toppfinish på metallytorna**
- + **anpassade handtagsstorlekar**
- **väl tjockt lackskikt**

	Bahco 414	Bahco 424 P	Bahco 434	Stanley	Miki	C.I.Fall/plasth.	C.I.Fall/träh.	Kirschen
Dimensioner	16 st mellan 6 och 38 mm	20 st mellan 4 och 40 mm	16 st mellan 6 och 38 mm	12 st mellan 6 och 38 mm	11 st mellan 6 och 38 mm	14 st mellan 6 och 38 mm	14 st mellan 6 och 38 mm	(+)
25 mm järn, längd	265 mm	264 mm	265 mm	270 mm	265 mm	280 mm	263 mm	280 mm (26 mm)
Handtagsomkrets	94 mm	98 mm	98 mm	99 mm	103 mm	113 mm	100 mm	99 mm (26 mm)
Metallytornas finish	**	**	***	**	*	*	*	****
Vikt	226 g	285 g	284 g	280 g	225 g	227 g	177 g	197 g
Ca Pris	120 kr	165 kr	200 kr	184 kr	121 kr	130 kr	130 kr	165 kr

(+) Bauhaus säljer 12 storlekar, i hemlandet säljs fler. * - **** = Vi har graderat de provade stämjärnen i en skala 1-4 stjärnor där fyra är bäst.

Leverantörer: **Bahco**, www.bahco.se, tel 0171-227 00. **C.I.Fall**, www.cifall.se, tel 016-51 00 60. **Kirschen** www.kirschen.de, säljs av Bauhaus, tel 08-580 220 00
Japanska stämjärn säljs av Rosengrens Verktyg, tel 019 -33 11 44. **Stanley** och **Miki** säljs till järnhandeln via grossisten Luna, www.luna.se tel. 0322-60 60 00

Stämjärnens Rolls-Royce kommer från Japan

Japanska stämjärn åtnjuter nu "kultstatus" bland finsnickarentusiaster världen över. De lovordas för att de kan slipas till kanonskärpa och dessutom hålla skärpan längre än andra stämjärn. Japanska stämjärn är oftast laminerade, eggen som är av en hård stålqualität är omgärdad en annan som är segare och mer elastisk.

Det mittersta järnet på bilden med en bredd på 24 mm och skaft av rödbok kostar 340 kr. De andra är handsmidda av kända mästare och kostar från 1000 kr och uppåt. Det bredaste är smitt i damaskteknik, dvs flera lager av stål av olika kvalitet läggs och smids ihop så att ett vackert mönster uppstår.

Gamla järn

Gamla järn kan man hitta på loppmarknader och auktioner. De är ofta tacksamma att ta sig an och göra i ordning. Man tar bort rost och gammal smuts, slipar upp eggen och sätter på nytt skaft om det behövs och man har i regel fått ett utmärkt verktyg. Vissa gamla märken är särskilt eftertraktade av sådana som jobbar med finsnickerier. Stämjärn från Erik Anton Berg i Eskilstuna är omtyckta. Den haj som länge prydde handtagen på Bachos stämjärn kommer ursprungligen från denna fabrik. (Som en gång köptes av Bacho, som köptes av Sandvik, som i sin tur köptes av amerikanska Snap-on. Detta apropå glupska hajar.) Lösa handtag finns ofta att köpa men den riktige entusiasten tillverkar naturligtvis sina egna i trä. Handtag av trä från björk eller fruktträd blir vackra och sköna att hålla i.

Bahcos Ergo-stämjärn från 1984

Handtagen på Bahcos enklaste serie 414 har en intressant och en smula vemodig historia. 1985 lanserade Bahco en serie stämjärn i sin då ganska nya Ergo-serie. Stämjärnen var nyskapande. De utgjorde en kombination av det bästa från den japanska och västerländska traditionen att göra stämjärn. Från Japan hämtades idén med det mycket korta bladet och att eggens undersida ska vara parallell med underlaget. Ett kort blad ger ett stämjärn som är lätt att kontrollera. En egg vars ena sida är parallell med underlaget underlättar en mängd arbeten. Pluggar som sticker upp kapas precis vid ytan, lim- och färgrester kan smidigt elimineras. Speciellt tydligt gäller det om objektet sitter långt in på en yta. Ett västerländskt stämjärn med undersidan parallell med längdaxeln vill då gärna gräva sig ned.

Däremot är handtaget på japanska stämjärn sällan sköna att hålla i. De är förvisso många gånger vackra att se på med smidda metallringar längst bak på ett runt träskaft. Men en fröjd för handen är de icke. Bra handtag är däremot något som man är duktig på här i Västvärlden. Handtaget till Ergo stämjärnet tog Bahco fram med hjälp av konsultföretaget Ergonomidesign. Det var det mest avancerade som då kunde åstadkommas med de material som stod till buds. Formen med ett ovallt tvärsnitt och fint mönstrad yta gav ett vilsamt och ändå gott grepp för handen. Klacken vid änden gav en stor slagytta och ett stöd mot handen.

Trots lovord i fackpress blev Ergo-stäm-

järnet tyvärr ett kommersiellt misslyckande. Marknaden var inte mogen. Snickare är ett konservativt släkte och köpte hellre de gamla typerna.

Är du lycklig ägare av dessa gamla Ergo-stämjärn så använd dem inte som skruvmejslar eller för att öppna burkar! Utan var rädd om dem! Bättre och intressantare stämjärn lär du aldrig få tag i. Kanske kommer de att bli eftertraktade rariteter på en framtida samlarmarknad?

När Bahco under 1990-talet stod inför en modernisering av sina stämjärn återanvändes delvis handtaget från det floppande Ergo-stämjärnet. Man behövde ett handtag i en lägre prisklass som kunde gjutas i ett homogent plastmaterial. Med en liten förkortning av den främre delen kunde det gamla ergohandtaget återigen göra fortsatt god tjänst på traditionella stämjärn med längre blad. □

Text och bild: Håkan Hardenborg

Foto: Hans Himbert

Höger- och västerjärn/styr- och babordsjärn

Må artikelförfattaren få avsluta med att visa två egna alster som han har haft mycket nytta av. Bilden visar ett par egenhändigt skaftade och omslipade stämjärn med eggen slipad i 60° vinkel. En egg som skär snett mot "matningsriktningen" skär som bekant mycket effektivt. (tryck en vass kniv rakt mot tummen och du ska finna att tummen tål lite tryck innan den börjar blöda. Men drar du kniven i eggens riktning behövs nästan inget tryck alls innan blodvite uppstår.) Det var en smula tålmodsprövande att slipa om eggen med en smärgelskiva. För att inte förstöra

hårdning och anlöpning måste järnet hela tiden kylas ned. Idén med omslipningen är stulen, den finns hos tyska Kirschen och hos brittiska Crown. Men den "sjömansmässiga" färgkodningen är en egen idé.

